

JÓZEF ŁUPIŃSKI

Uniwersytet Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie

j.lupinski@uksw.edu.pl

ORCID: orcid.org/0000-0001-7043-9121

ŻYCIE CODZIENNE KAMEDUŁÓW W EREMIE WIGIERSKIM (1667–1800)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2022.014>

Streszczenie

Stosunkowo wiele napisano na temat działalności Kongregacji Kamedułów Pustelników Góry Koronnej na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Najczęściej przedmiotem badań są materialne dokonania zakonu, brakuje natomiast analiz dotyczących sfery duchowej, zachowywania reguły zakonnej, czy też życia codziennego kamedułów¹. Współczesna historiografia coraz częściej interesuje się codziennością osób konsekrowanych. Léo Moulin – belgijski historyk mediewista zauważył: „świat zakonny jest rozległy, rozmaity, złożony”. Zakony w historii Kościoła katolickiego realizowały własne charyzmaty poprzez modlitwę lub np. działalność na polu miłosierdzia. Zgromadzenie kamedułów zostało założone w Italii w XI wieku. Z czasem zakon stopniowo zmienił swój charakter z eremickiego na cenobicki. Na początku XVI wieku bł. Paweł Giustiniani zainicjował powrót do dawnego radykalnego życia pustelniczego. Centralnym eremem odnowionego zakonu kamedulskiego stała się Góra Koronna (Monte Corona) koło Perugii. Życie codzienne Kongregacji Kamedułów określały *Reguły życia eremickiego* napisane przez Giustinianiego w 1516 roku, oparte na regułach spisanych przez św. Benedykta oraz św. Romualda². Celem niniejszego artykułu jest

¹ Kompleksowe opracowanie poruszające problematykę życia codziennego zakonów żeńskich w Polsce w okresie nowożytnym dokonała M. Borkowska w książce: *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Tyniec 2017.

² *Regola della vita eremitica Stata data dal Beato Romualdo a i suoi Camaldolensi eremiti. O vero Le Costituzioni Camaldolensi Tradotte nuovamente dalla lingua latina nella Toscana*, tłum. Silvano Razzi, Firenze 1575; P. Giustiniani, *Eremiticae Vitae Regula*, Fontebuono 1520; *Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów-Pustelników Góry Koronnej przejrzone i potwierdzone przez Ojca św. Klemensa IX: podług wydania włoskiego w Rzymie R. P. 1670 przetł. na język polski*, Kraków 1912.

przedstawienie życia codziennego kamedułów w eremie wigierskim działającym w latach 1667–1800, jednym z najbogatszych na ziemiach polskich w oparciu o teksty źródłowe – *Reguły* i *Konstytucje* kamedulskie oraz inne dokumenty archiwalne odnoszące się do omawianej wspólnoty eremickiej.

Słowa kluczowe: *Kongregacja Kamedułów Pustelników Góry Koronnej, bł. Paweł Giustiniani, reguła życia eremickiego, eremy kamedulskie prowincji polsko-litewskiej, erem w Wigrach, życie codzienne kamedułów, życie zakonne w Rzeczypospolitej XVII–XIX w.*

*DAILY LIFE OF THE CAMALDOLESE MONKS
IN THE WIGRY HERMITAGE*

Abstract

Relatively much has been written about the activities of the Congregation of the Camaldolese Hermits of the Crown Mountain in the former Polish-Lithuanian Commonwealth. Most often, the subject of research is the material achievements of the order, while there is no analysis of the spiritual sphere, the observance of the monastic rule, or the daily life of the Camaldolese monks. Contemporary historiography is increasingly interested in the daily life of consecrated persons. Léo Moulin, a Belgian medieval historian, noted: “the religious world is vast, varied, and complex.” Orders in the history of the Catholic Church have realized their own charisms through prayer or, for example, through activities in the field of mercy. Camaldolese was founded in Italy in the 11th century. Over time, the order gradually changed its character from eremitic to cenobitic. At the beginning of the 16th century, Bl. Paul Giustiniani initiated a return to the former radical hermit life. The Crown Mountain (Monte Corona) near Perugia became the central house of the restored Camaldolese Order. The daily life of the Camaldolese Congregation was determined by the *Rules of Eremitic Life* written by Giustiniani in 1516. The aim of this article is to present the everyday life of the Camaldolese monks in the Wigry hermitage in the years 1667–1800, one of the richest monasteries in Poland, based on documents relating to this hermit community.

Keywords: *Camaldolese Hermits Congregation of the Crown Mountain, Bl. Paul Giustiniani, the Rules of Eremitic Life, Camaldolese hermitages of the Polish-Lithuanian province, the hermitage in Wigry, daily life of the Camaldolese monks, monastic life in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th–19th c.*

I. FUNDACJA EREMU WIGIERSKIEGO

Pierwszy erem kamedulski na ziemiach polskich powstał na Bielanych pod Krakowem. Mnisi przybyli tam w 1604 roku na zaproszenie marszałka koronnego Mikołaja Wolskiego. Kolejne eremy założono w Rytwianach (1621), warszawskich Bielanych (1641), Bieniszewie (1663), Pożajściu k. Kowna (1664), Wigrach (1667), Szańcu (1722) i Milutynie (1738)³.

Kameduli przybyli na Wigry na zaproszenie króla Jana II Kazimierza, który 6 stycznia 1667 roku wystawił przywilej fundacyjny na wzniesienie tam eremu. Mnisi zamieszkali najpierw we dworze myśliwskim, następnie zbudowali kapliczkę, pomieszczenia dla służby, spichrze, stajnię i wozownię. Z dochodów od podarowanych przez króla dóbr wybudowano pierwszy erem. Z czasem wzniesiono inne budowle: gorzelnię, browar, młyny i tartak⁴. Po pożarze drewnianych zabudowań eremu w 1671 roku przystąpiono do budowy murowanych obiektów⁵. Wzniesiono pustelnie dla eremitów oraz inne niezbędne zabudowania⁶. Kilkanaście lat później erem został podniesiony do rangi przeoratu. Pierwszym przeorem został o. Michał Anioł. Około lat 1704–1745 wzniesiono murowaną świątynię według projektu Włocha Pietro Putinięgo⁷.

Eremita wigierscy odegrali poważną rolę w rozwoju gospodarczo-ekonomicznym kraju. Organizowali osadnictwo, zakładali miasta, folwarki, wsie, rozwijali rolnictwo, rzemiosło i przemysł. W ich dobrach wydobywano rudę, wypalano cegły, wznoszono piece smolne i produkowano dziegieć. Kameduli na początku XVIII wieku posiadali miasta, folwarki, wsie, młyny, piece wapienne, browary, gorzelnie, rudnie, cegielnie, liczne barcie oraz jeziora. W ich dobrach zamieszkiwało ponad 8 500 mieszkańców⁸. Handlowali drewnem i produktami rolnymi. Dzięki uzyskanym pieniądzom wspierali inne eremy kamedulskie prowincji polsko-litewskiej. Ufundowali dwa kościoły parafialne, szkoły i szpitale. W 1796 roku władze pruskie skonfiskowały kamedulskie dobra ziemskie. W 1800 roku

³ Por. L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów. Jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków 1871, s. 22–53.

⁴ A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 147, 157.

⁵ K. O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, Uppsala 1941, s. 63.

⁶ A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej*, s. 160.

⁷ Por. W. Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 148.

⁸ Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku w: Materiały do dziejów Ziemi Sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 157.

mnisi opuścili erem, który został przeznaczony na siedzibę biskupów diecezji wigierskiej i udali się do pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanach⁹.

1.1. Przyjmowanie do zakonu

Do zakonu kamedułów przyjmowano mężczyzn w wieku od 20 do 45 lat. Kandydaci do życia eremickiego mieli dostarczyć dokumenty: metrykę chrztu, zaświadczenie o religijności i postawie moralnej, świadectwo ukończenia szkół i znajomości łaciny, zaświadczenie o wolnym wyborze, opinię nt. zdolności umysłowych i o dobrym stanie zdrowia. Nowo przybyli spędzali pierwsze dni w eremie w pokoju gościnnym, a następnie przenoszono ich do celi, gdzie mieszkali przez okres nowicjatu. Co kilka miesięcy weryfikowano ich postęp duchowy celem przysposobienia jak najlepszych kandydatów do zakonu. W prowincji polsko-litewskiej do końca XVIII wieku istniały dwa nowicjaty: na krakowskich Bielanach oraz w Pożajściu koło Kowna (zamknięty w 1757 r.). Mnisi eremu wigierskiego wywodzili się z obydwu miejsc formacji zakonnej. Kandydatami na eremitów opiekował się mistrz nowicjuszy powołany na to stanowisko na dwa lata przez Kapitułę Generalną. Uwieńczeniem nowicjatu było złożenie uroczystych ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, które były potwierdzeniem definitywnego związania się z zakonem¹⁰. Nowicjusze mieli trzy formy przynależenia do zakonu: jako kapłani, bracia konwersi lub oblaci – zakonnicy bez ślubów wieczystych, którzy mogli opuścić erem w dowolnym momencie. Nowicjusze z dwóch pierwszych grup składali uroczyste śluby zakonne. Nieliczni kandydaci do kapłaństwa po przyjęciu diakonatu w przypadku utraty zdrowia fizycznego lub psychicznego nie otrzymywali wyższych święceń. Bracia konwersi, po zdobyciu odpowiedniego przygotowania także mogli zostać wyświęceni na kapłanów. Po złożeniu ślubów mnisi byli rozsyłani do poszczególnych eremów prowincji. W eremie wigierskim większość mnichów odbyła nowicjat na krakowskich Bielanach, pozostali zaś w Pożajściu.

1.2. Zabudowania eremu

Eremy kamedulskie Kongregacji Monte Corona składały się z dwóch części. W pierwszej, otoczonej murem, znajdował się kościół oraz część dostępna mężczyznom świeckim lub duchownym spoza zakonu, a w określone dni także kobietom. W drugiej części wewnętrznej znajdowały się pustelnie otoczone murem. W pustelniach mieszkali mnisi, a także nowicjusze, którzy zamieszkiwali w wydzielonym miejscu. Obowiązywał bezwzględny zakaz wstępu osób postron-

⁹ W. Kłapkowski, *Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Karta z historii Kościoła ziemi suwalskiej*, Sejny 1933, s. 8, 76.

¹⁰ Por. M. Paknys, *Kandidatai į kamaldulius: priėmimo į noviciatą XVIII a. viduryje Pažaislyje praktika*, w: *Pažaislio Vienuolyno 350 metų istorija. Mokslinių straipsnių rinktinė*, red. tenže, Vilnius 2014, s. 283–306.

nych do wewnętrznej przestrzeni otoczonej murem¹¹. Jedynym wejściem do eremu była furta, która odgrywała istotną rolę: odgradzała bowiem wspólnotę od świata zewnętrznego. Brat furtian pilnował, aby wejście było zawsze zamknięte. Był upoważniony do kontaktów z obcymi osobami przychodzącymi do eremu. Wzywał do rozmównicy mnichów, z którymi pragnęły się skontaktować osoby z zewnątrz. W ciągu doby kameduli spędzali najwięcej czasu w swoich pustelniach. Była to przestrzeń sprzyjająca modlitwie, kontemplacji, praktykowaniu pokuty i umacnianiu się w pokorze. Wolno ją było opuszczać udając się na Eucharystię, na wspólne odmawianie *Officium Divinum* oraz na inne ściśle określone zajęcia. Cella eremity składała się z kapliczki, pokoju, pomieszczenia sanitarnego i drewnutni. Obok znajdował się niewielki ogródek, gdzie mnisi uprawiali warzywa, zioła i kwiaty. Dbano, aby osoby niepowołane nie mogły się dostać do wnętrza pustelni. Wyposażenie wnętrza miało być solidnie wykonane. Przeor i rządcą troszczyli się o niezbędne potrzeby mnichów, m.in.: żywienie, zabezpieczenie odpowiedniej ilości drewna na ogrzewanie celi. Każda pustelnia posiadała narzędzia niezbędne do uprawy ogródka i do cięcia drewna na opał¹². W eremie wigierskim w 1816 roku istniało 10 pustelni, które różniły się wielkością i ustawieniem.

W eremach kamedulskich ważnym miejscem była foresteria przeznaczona na zamieszkanie dla gości i pielgrzymów oraz do załatwiania spraw świeckich dotyczących eremu. Budynek składał się z izby mieszkalnej, alkierza sypialnego i kaplicy. W nim zamieszkiwały osoby zamożne, które na starość chciały pozostać pod opieką kamedułów. Prawdopodobnie przebywał tam bliżej nieznanego kanclerz, stąd budynek nazywano kaplicą kanclerską¹³. Przy eremie wigierskim istniał także szpital, czyli przytułek, gdzie przebywali chorzy i ubodzy, którym wydzielano żywienie i zapewniano niezbędną opiekę. Foresteria była oddzielona murem od pustelni, aby uniemożliwić jakiegokolwiek kontakty z eremitami. Pieczę nad nią sprawował rządcą eremu, któremu pomagali bracia konwersi. Oni roznosili gościom posiłki oraz byli odpowiedzialni za magazyny produktów spożywczych. Bracia odpowiedzialni za hospicjum prowadzili życie cenobickie. Zamieszkiwali wspólnie w dormitorium oraz razem spożywali posiłki. Z powodu zaangażowania w różnorakie posługi, nie mogli wypełniać wszystkich obowiązków modlitewnych. Dlatego odmawiali tylko część *Officium Divinum*. Codziennie uczestniczyli we mszy św. w oratorium – kaplicy hospicjum. Nie mogli bez zgody przeora wychodzić poza erem natomiast byli zobowiązani do uczestniczenia w kapitule win¹⁴.

¹¹ J. Gajewski, *Kameduli. Sztuka*, w: EK 8, red. S. Wielgus i inni, Lublin 1997, kol. 443–446.

¹² Por. *Regola della vita eremitica*, s. 222–231; *Regula św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów*, s. 227–229.

¹³ W. Wójcicki, *Wigry*, „Kłosa”, nr 169, str. 153–154.

¹⁴ Por. *Regola della vita eremitica*, s. 37–42.

1.3. Kościół

W centralnej części eremu najważniejszą budowlą był kościół. W nim sprawowano mszę św., *Officium Divini*, czyli służbę Bożą oraz sakramenty według zasad określonych na soborze trydenckim. Konstytucja życia eremickiego z 1670 roku precyzowała umiejscowienie kościoła zakonnego w eremie, m.in. jego odległość od pustelni, w których zamieszkiwali eremici. Za głównym ołtarzem znajdował się chór zakonny, obok sytuowano kapitułarz, a nad nim bibliotekę. Eucharystię sprawowano także w oratorium, w celach mnichów lub w infirmerii¹⁵. W prowincji polsko-litewskiej większość kościołów kamedulskich nosiła wezwanie Matki Bożej. Jedynie dwie świątynie nosiły inne wezwania: Krzyża Świętego i św. Józefa¹⁶.

Kościół zakonny w Wigrach w stylu barokowym na rzucie krzyża, pw. Niepokalanego Poczęcia NMP został wybudowany zgodnie z zaleceniami soboru trydenckiego. Wewnątrz znajdowało się dziewięć ołtarzy: ołtarz główny, na którym były obrazy Niepokalanego Poczęcia NMP oraz Wniebowzięcia NMP, w nawach bocznych znajdowały się rokokowe ołtarze (po prawej stronie kościoła od wejścia): św. Barbary, św. Romualda, św. Anny, św. Kazimierza. Po przeciwnej stronie ołtarze: św. Scholastyki, św. Benedykta, św. Michała Archanioła oraz św. Piotra¹⁷.

2. ŻYCIE DUCHOWE KAMEDUŁÓW

2.1. Milczenie

Zachowywanie ciszy w eremach kamedulskich było niezbędnym warunkiem życia pustelniczego i stanowiło ważny element życia codziennego mnichów. Cisza sprzyjała rozmodleniu, słuchaniu Boga i rozważaniu Pisma św. Od początków życia monastycznego eremici stawiali sobie za cel praktykowanie milczenia, które było jednym z warunków zjednoczenia się z Chrystusem. Według *Reguły Benedyktyńskiej* milczenie umożliwiało praktykowanie cnót zakonnych oraz pomagało w unikaniu grzechów¹⁸. Bł. Paweł Giustiniani uważał, że Pan Bóg objawiał się pustelnikom w milczeniu i samotności. Dlatego eremy kamedulskie budowano w oddaleniu od osiedli ludzkich, w okolicach sprzyjających zachowaniu ciszy. Tereny pod nowe fundacje wybierano w pobliżu jezior, rzek, w okolicach górzystych, które sprzyjały skupieniu i modlitwie. Istotne było stworzenie klimatu

¹⁵ Por. W. J. Pałęcki, *Służba Boża kamedułów polskich. Tradycje życia pustelniczego w świetle liturgii rzymskiej (1605–1963)*, Lublin 2021, s. 100–101.

¹⁶ L. Rotter, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11/ 2005, s. 83.

¹⁷ Por. M. Jakubowski, *Rokokowe wyposażenie kościołów w dobrach kamedulskich*, w: *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat fundacji eremu na Bielanach*, red. A. S. Czyż, K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 337–359.

¹⁸ E. Ziemann, *Milczenie. Aspekt zakonny*, w: EK 12, red. E. Ziemman, Lublin 2008, kol. 1037–1038.

sprzyjającego zbliżeniu się do Boga. W kościele, zakrystii, kapitułarzu, bibliotece, refektarzu, piekarni, pralni należało zachowywać całkowite milczenie. Milczenie praktykowano w czasie dwóch postów (przed Bożym Narodzeniem i przed Wielkanocą) oraz w dni wyznaczone. Zimą pozwalano na rozmowy we wtorki i czwartki, latem także w soboty. Profesi nie powinni kontaktować się z nowicjuszami ani z klerykami przygotowującymi się do święceń. Mnisi, którzy chcieli zachowywać milczenie także w czasie dozwolonym na rozmowy, wywieszali na swoich celach tabliczkę z napisem „milczenie”. Nikt nie powinien wchodzić do takiej celi, chyba żeby przeor wyraźnie komuś nakazał. Kameduli mieli w określone dni w ciągu roku czas na rekreację, rozmowy i spotkania. Tym niemniej nakazywano, aby ilekroć zabierali głos, używali jak najmniej słów, unikali tematów światowych i oczerniania innych¹⁹.

2.2. Msza święta

Podstawowym zadaniem eremitów w życiu codziennym była modlitwa. Jej najważniejszym elementem było sprawowanie lub uczestniczenie w codziennej mszy św. Eucharystię w eremach kamedulskich prowincji polsko-litewskiej odprawiano według zasad określonych na soborze trydenckim. Codziennie odprawiano dwie msze św., w których uczestniczyli kameduli. Po prymie, tj. modlitwie składającej się z psalmów i odmawianej po wschodzie słońca, pierwszą Eucharystię sprawował kapłan dyżurny z poprzedniego tygodnia. Poszczególne księża odprawiali msze św. prywatnie pomiędzy prymą a tercją, czyli modlitwą południową po odprawionej pierwszej mszy św. Drugą mszę – konwentualną odprawiano po tercji. Eucharystia sprawowana w niedziele i święta miała szczególnie uroczysty charakter. W wyznaczone dni mszę św. konwentualną sprawował przeor. Eremiti sprawowali liturgię według *Missale Romanum*, w którym zamieszczano dodatkowe suplementy własnych tekstów kamedulskich. W jej trakcie nie odprawiano innych mszy św. nawet w celach, jak tylko za pozwoleniem przeora. Każdy, kto usłyszał głos dzwonka na podniesienie, winien zatrzymać się i uklęknąć adorując Najświętszy Sakrament. Podczas wspólnego odmawiania *Officium Divini* w kościele można było sprawować msze św. jedynie po cichu przy bocznych ołtarzach. W trakcie mszy przekazywano znak pokoju przez ucałowanie. W kościołach kamedulskich w liturgii eucharystycznej zasadniczo nie uczestniczyli świeccy, poza nielicznymi wyjątkami. Według ceremoniału kamedulskiego z XVII wieku królowie, książęta, lub lokalni możnowładcy w wyjątkowych okolicznościach mogli uczestniczyć w celebracji mszy św.²⁰ Mimo to, co jakiś czas wydawano pozwolenia na udział świeckich, a nawet kobiet we mszy św. Na przykład w 1740 roku przeor wigierski o. Cyprian uzyskał przywilej uczestniczenia ludziom świeckim we mszy św.

¹⁹ Por. *Regola della vita eremitica*, s. 148–155.

²⁰ Por. W. J. Pałęcki, *Śłużba Boża kamedułów*, s. 106–109, 135.

w świątyni eremu dwanaście razy w ciągu roku²¹. Na odpust kamedulski, zwany ingresem, przybywali tłumnie wierni, zarówno mężczyźni jak i kobiety. Po zakończeniu mszy św. spędzali czas na rozrywkach i zabawach poza terenem eremu. Po odpuszczeniu kameduli dokładnie zmywali posadzkę kościoła z kurzu, błota i innych nieczystości²².

Św. Romuald zakazywał kamedułom śpiewu podczas mszy św., a jednocześnie zachęcał, aby liturgię sprawowano starannie oraz w duchu radości. Śpiew wyjątkowo dopuszczano w liturgii Wielkiej Soboty i w wigilię Zesłania Ducha Świętego. Podczas mszy św. usługiwali ministranci – klerycy lub bracia konwersi. Uroczyste msze św. w eremach były sprawowane w każdą niedzielę i święta według kalendarza liturgicznego. W 1524 roku Kapituła Generalna postanowiła, aby kameduli przyjmowali komunię św. raz w miesiącu, zaś w okresach postnych – Adwencie i Wielkim Poście – raz w tygodniu. W 1670 roku zmieniono te zasady: mnisi mogli przystępować do komunii raz w tygodniu. W kolejnym rozporządzeniu z 1701 roku zakazano udzielania komunii św. podczas odprawiania mszy za zmarłych²³.

Przed przyjęciem komunii spowiadano się raz na tydzień, chyba żeby zaistniała nagła potrzeba częstszego skorzystania z sakramentu pokuty. Kapłani powinni spowiadać się przed każdym sprawowaniem mszy św. Nowicjusze spowiadali się u mistrza nowicjatu, bracia u przeora, rekluzów spowiadał przeor²⁴.

2.3. Kapituła win

Kapituła win polegała na wyznawaniu przez poszczególnych kamedułów win wobec całej wspólnoty, także wobec braci konwersów. W sobotę rano wszyscy eremici obowiązkowo gromadzili się w kapitularku i tam wyznawali swoje winy, błędy i zaniedbania w wypełnianiu zaleceń życia eremickiego. Publiczne wyjawianie win miało charakter terapeutyczny i pomagało w leczeniu chorób duszy. Zakonnicy kolejno klękali na środku kapitularku i wyznawali swoje przewinienia, po czym przechodzili z kapitularku do kościoła. W eremie wigierskim miały miejsce przypadki opuszczania przez przełożonych kapituły win²⁵.

2.4. Czytanie duchowne

Ważnym elementem życia codziennego kamedułów była osobista modlitwa. Według zaleceń kamedulskich mnisi powinni nieustannie się modlić. Po wstąpie-

²¹ W. Kłapkowski, *Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Karta z historii Kościoła ziemi suwalskiej*, Sejny 1933, s. 6.

²² J. Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985, s. 90.

²³ Por. W. J. Pałęcki, *Służba Boża kamedułów*, s. 125–138.

²⁴ Por. *Regola della vita eremitica*, s. 121–122.

²⁵ Por. M. Paknys, *Tėvo Tiburcijaus 1754 metais vykdyta Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių vienuolynų vizitacija*, w: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, Vilnius 2018, s. 29–72.

niu do nowicjatu kandydaci do życia eremickiego zapoznawali się z metodami modlitwy. Eremici codziennie w ciszy, nie krócej niż przez pół godziny, między nocnym *Officium Divini* a prymą i poranną mszą św. rozważali w celach fragmenty *Reguły życia eremickiego*, Pismo św. oraz czytali książki religijne. Czytanie i rozważanie zaleceń założyciela kongregacji było okazją do nieustannego konfrontowania osobistej postawy eremity z zasadami życia pustelniczego, zalecanymi przez bł. Pawła Giustinianiego. Bardziej gorliwi eremici czytali Pismo św. rozdział po rozdziale, inni, mniej zapoznani z trudniejszymi fragmentami, mogli opuszczać niektóre teksty. Zabronione było czytanie książek o treściach przeciwnych wierze i nauczaniu Kościoła katolickiego. Książki wypożyczano z biblioteki, którą opiekował się jeden z braci konwersów. Mnisi profesji wieczysti korzystali z biblioteki bez konieczności zgody przeora. Jeśli to było konieczne, mogli zabrać do eremu do pięciu książek. Nowicjusze za każdym razem prosili przełożonego o pozwolenie na korzystanie z księgozbioru. W bibliotece panowało milczenie. Książek nie można było wynosić poza erem²⁶.

2.5. Posiłki i posty

Oprócz określonych dni związanych z uroczystościami, wszystkie posiłki mnisi spożywali we własnych celach. Jedzenie roznosili bracia konwersi. Zabronione było przynoszenie do cel warzyw lub owoców oraz samodzielne przygotowywanie posiłków w eremie. W ważniejsze uroczystości mnisi spożywali wspólnie obiad w refektarzu, w milczeniu słuchając lektury duchowej. Szczególne zasady dotyczyły mnichów chorych i w podeszłym wieku. Ich posty miały łagodniejszą formę. Ważną rolę w życiu codziennym kamedułów stanowiły posty. Nie chodziło o całkowitą rezygnację z jedzenia, lecz o doświadczenie głodu i zadbanie o pożywienie duchowe na wzór Chrystusa, który często pościł. Podobnie czynili też wczesnochrześcijańscy pustelnicy. Istniało kilka form postu. Mnisi przeżywali dwa główne okresy postne: 40-dniowy Wielki Post przed Wielkanocą oraz Post przed Bożym Narodzeniem (12 listopada – 21 grudnia). Najczęstszą formą postu było spożywanie wyłącznie chleba i wody oraz soli do smaku w wyznaczone dni tygodnia, oprócz czwartku i niedzieli²⁷.

2.6. Rekluzja

Szczególną grupę w eremach kamedulskich stanowili rekluzi, którzy podejmowali radykalną formę życia pustelniczego – zupełnej samotności i całkowitego milczenia, bez kontaktów ze wspólnotą eremu. Według konstytucji kamedulskich rekluzja była szczytem doskonałości powołania pustelniczego. Istniała rekluzja

²⁶ Por. *Regola della vita eremitica*, s. 121. Według najnowszych danych (stan na maj 2022 r.) zachowało się kilkaset starodruków w ekslibrisem *Ex eremo Iygreuse*, które są przechowywane w Bibliotece Jagiellońskiej.

²⁷ Tamże, s. 127–129, 135.

czasowa i stała. Pierwsza forma rekluzji mogła ustać i mnich mógł z niej zrezygnować. Major – najwyższy przełożony zakonu, mógł polecić rekluzowi, aby powrócił do wspólnoty. Nie pozwalano na rekluzję nowicjuszm, zaś tylko po dogłębnym rozważeniu wyrażano zgodę na rekluzję braciom konwersom. Rekluz zajmował się wyłącznie sprawami bożymi, mieszkał w całkowitej samotności, współbracia dostarczali mu wszystkie potrzebne rzeczy. Jedynymi osobami odwiedzającymi rekluzę byli przeor i spowiednik. Rekluzi kapłani odprawiali mszę św. w swojej pustelni. Jako bardziej wyrobieni duchowo mnisi nie mieli innych wyznaczonych dodatkowych modlitw²⁸. W eremie wigierskim rekluzem był o. Abraham Hassman, który wstąpił do zakonu w 1758 roku, zmarł w eremie w Szańcu w 1802 roku. Zastąpił jako żarliwy asceta. Zamieszkiwał w pustelni, w której znajdował się ołtarz do sprawowania mszy św.²⁹

3. FUNKCJE W EREMIE

Kapituła Generalna kamedułów co dwa lata (od połowy XVIII wieku co cztery lata) wybierała mnichów na najważniejsze stanowiska w poszczególnych eremach kongregacji. Podczas kapituły wybierano przeorów eremów, mistrzów nowicjatu, wizytatorów prowincjalnych, zaś od 1740 roku także rządców, czyli ekonomów. Przeorem mógł zostać eremita, który złożył śluby uroczyste co najmniej cztery lata wcześniej³⁰. Powinien tak postępować, jak tego wymagała świętość eremiczna. Miał prowadzić przykładowe życie i gorliwie wypełniać obowiązki życia eremicznego, dbać o zbawienie współbraci, więcej wymagać od siebie niż od innych, upominać grzeszących, usuwać nadużycia i postępować roztropnie. Przeorowi podlegała administracja nad sprawami materialnymi. Wszystkie przychody i wydatki zapisywał na bieżąco. Sprawował opiekę nad gośćmi eremu. Kolejnym odpowiedzialnym w eremie był rządcą, który po konsultacji z superiorem dysponował pieniędzmi i odpowiadał za zakupy niezbędnych rzeczy. Nie mógł posiadać osobistych pieniędzy ani przechowywać środków we własnej celi. W razie pobytu poza eremem mianował jednego z eremitów na zastępcę³¹.

Nowo wybrany przeor zwoływał we wspólnocie kapitułę konwentualną, podczas której wybrani profesji co roku obejmowali w eremie poszczególne funkcje: rządcy, mistrza nowicjatu (w eremach, gdzie przygotowywano nowicjuszy),

²⁸ Por. *Regola della vita eremitica*, s. 231–248.

²⁹ Por. L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów*, s. 117; A. Bruździński, *Bielany – ulubione miejsce Krakowa. Związki bielańskich kamedułów z Krakowem w okresie staropolskim*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. XVII/ 2011, s. 67, 76.

³⁰ *Reguła św. Benedykta i konstytucje*, s. 361–362.

³¹ Por. P. Giustiniani, *Pisma. Pochwała życia eremickiego*, t. I, *Eremiti Kameduli Góry Koronnej*, J. Partyka (przekł.), Kraków 2015, s. 125–132.

dyrektora kleryków, sekretarza, archiwisty, bibliotekarza, szafarza, krawca, infirmeriusza, zakrystiana, przyjmującego gości, furtiana, kucharza, piwnicznego, piekarza, odpowiedzialnego za piwnice, strażnika leśnego³².

W eremie wigierskim nie było nowicjatu. Natomiast przygotowywano kleryków do święceń. Zadanie to realizował dyrektor kleryków, który kandydatom do kapłaństwa wygłaszał konferencje duchowe oraz był ich spowiednikiem. Wyjaśniał Pismo Święte, kazusy sumienia oraz podstawy teologii i weryfikował postępek kleryków w zdobywaniu wiedzy.

W 1795 roku została utworzona prowincja kamedułów w Prusach Nowoschodnich, do której przypisano erem wigierski³³. W 1797 roku w eremie przebywał wikariusz prowincjalny o. Piotr Celestyn Małowiejski wraz z dwoma asystentami: o. Ezechielem Phollem i o. Leonardem Wróblewskim³⁴. Prawdopodobnie w eremie w Wigrach istniała funkcja strażnika lasu. Spełniał ją jeden z kamedułów, który czuwał nad gospodarką bogatych terenów leśnych będących własnością eremu wigierskiego.

4. REKREACJA

Pewne światło na spędzanie wolnego czasu w eremach kamedulskich w XVIII wieku podaje sprawozdanie z wizytacji w eremie w Pożajściu koło Kowna, z którego część mnichów trafiała do Wigier. Według protokołu wizytacji z 1797 roku mnisi pożajscy w czasie wolnym od modlitw i innych obowiązków zajmowali się czytaniem pobożnych ksiązek, malowaniem obrazów, rzemiosłem, uprawianiem swoich ogródków lub piśmiennictwem³⁵. Niewykluczone, że były to typowe zajęcia kamedułów także w innych eremach.

5. ZAGROŻENIA W ŻYCIU EREMICKIM

Św. Romuald w *Regułach życia eremickiego* podjął temat zagrożeń życia pustelniczego. Przywołał maksymę przypisywaną św. Hieronimowi, który jak mało kto dobrze znał życie eremickie i sam twierdził, że jest ono trudne i pełne

³² *Regola della vita eremitica*, s. 282–284.

³³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów*, s. 84.

³⁴ *Tabella osób zakonnych (...) w klasztorze wigierskim, 7 stycznia 1797 r.*, AGAD, Zespól PL, 1/420, sygn. 110, plik III, k. 40.

³⁵ R. Witkowski, *Uwag kilka o eremach kamedulskich w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Historia bliższa i dalsza. Polityka – Społeczeństwo – Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski*, red. S. Kowal i in., Poznań-Kalisz 2001, s. 207–209; akt wizytacji zachowany w dziale Rękopisów w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk, sygn. VKF – 3631, f. 72–75.

niebezpieczeństw, a jednak przybliży do Boga. Odnowiciel zakonu kamedulskiego przestrzegał zagrożeniami życia pustelniczego: grzechami przeciwko czystości, ubóstwu i posłuszeństwu. Niedbałe sprawowanie *Officium Divini*, hałas, niebezpieczne rozmowy, narzekanie były przeszkodami na drodze do życia eremickiego. Dużym niebezpieczeństwem dla życia duchowego pustelników były wyjazdy kamedułów poza erem. Św. Romuald nakazywał mnichom korzystanie z noclegów w męskich klasztorach i unikanie gospód. W miarę możliwości mieli nocować pojedynczo w celach im przeznaczonych. Zalecał ograniczanie kontaktów ze świeckimi, unikanie rozmów z kobietami, omijanie miejsc potencjalnie niebezpiecznych, np. targów, dużych skupisk ludzi, nie przyjmowanie prezentów, kontrolowanie wzroku. Złecone sprawy mnisi powinni załatwiać jak najszybciej. Eremici poza wspólnotą winni spełniać codzienne obowiązki modlitewne, zachowywać milczenie, mieli odprawiać rozmyślanie, odmawiać przepisane modlitwy, zachowywać posty, nie nadużywać czasu na rekreację, ponieważ nieustannie znajdowali się w niebezpieczeństwie grzechu³⁶.

Rozluźnienie obyczajów i krytyka Kościoła katolickiego w czasach saskich oraz w okresie wczesnego Oświecenia w Rzeczypospolitej były poważnym wyzwaniem dla życia zakonnego. Ważnym źródłem opisującym przypadki rozluźnienia dyscypliny zakonnej i niezachowywania zasad życia eremickiego przez niektórych kamedułów stanowią dokumenty wizytacji eremów prowincji polsko-litewskiej z 1754 r., przeprowadzonej przez o. Tyburejusza z Wenecji – prokuratora generalnego zakonu. W Wigrach wizytator znalazł szereg przykładów gorszącego postępowania eremitów z prowincji polsko-litewskiej. W raporcie zarzucono ówczesnemu przeorowi zły przykład życia, arogancję i sprzeniewierzenie dochodów eremu. Rządcę oskarżano o unikanie wspólnych modlitw i kapi tuły win, bicie i lżenie zakonników, świecki styl życia, swobodne relacje z kobietami, uczęszczanie do karczmy, nawiedzanie protestanckich świątyń. Część pustelników posiadała w celach własne pieniądze, były przypadki nieumiarkowania w jedzeniu i picciu, spóźniania się na modlitwy, samodzielnych podróży, niezachowywania milczenia, częste i niepotrzebne rozmowy ze świeckimi, brak klauzury itp. W konsekwencji przełożeni eremu – przeor i rządcą zostali usunięci z zajmowanych stanowisk lub przeniesieni do innych eremów³⁷. Raport wizytacji jest świadectwem poważnego zaniedbywania ducha pustelniczego w eremie wigierskim. Jednak nie można generalizować tego przypadku do całego okresu funkcjonowania tej wspólnoty. Być może na ten stan pewien wpływ miało uwolnienie się polskich kamedułów od dominacji mnichów z Italii. Kameduli prowincji polsko-litewskiej domagali się złagodzenia obserwacji. Warto dodać, że w okresie poprzedzającym wizytację zachowały się także pochlebne świadectwa

³⁶ *Regola della vita eremitica*, s. 170–175.

³⁷ Por. M. Paknys, *Tèvo Tiburcijaus 1754*, s. 29–72.

na temat niektórych kamedułów w Wigrach. M.in. o o. Franciszku z Godzimierza czy o. Benedykcie Dzierżku, którzy zmarli w opinii świętości.

6. ŚMIERĆ

Zgon kameduły ogłaszano uderzeniem dzwonu. Było to wezwanie do modlitwy za zmarłego współbrata. Jego ciało układano na desce, którą umieszczano w niszy w katakumbach eremu. Miejsce pochówku zamurowywano, zaś na froncie umieszczano imię zakonne, funkcję, liczbę przeżytych lat, datę śmierci i pogrzebu. Mnisi odmawiali *Oficjum* za zmarłego i odprawiali msze gregoriańskie. Wspólnoty kamedulskie prowadziły księgi zmarłych mnichów pochowanych w poszczególnych eremach³⁸.

PODSUMOWANIE

Życie codzienne kamedułów wigierskich było okazją do realizacji ideału życia eremickiego określonego zasadami zawartymi w *Regułach życia eremickiego* bł. Pawła Giustinianiego w oparciu o reguły św. Benedykta i św. Romualda. Zalecenia opierające się na radach ewangelicznych miały prowadzić do uświęcenia mnichów. Założyciel Kongregacji Kamedułów Monte Korona bł. Paweł Giustiniani w ramach reformy zakonu zamierzał powrócić do życia pustelniczego – niezwykle płodnego w okresie starożytności chrześcijańskiej. Włoscy eremici kameduli po przyjeździe do Rzeczypospolitej, dzięki wsparciu królów i możnowładców, założyli szereg eremów, które stały się cennymi ośrodkami życia pustelniczego. Jednym z nich był erem wigierski, który dzięki dużym posiadłościom mógł wspierać najuboższe placówki kamedulskie.

Położenie eremu wigierskiego wyjątkowo sprzyjało życiu eremickiemu. Istniały też przeszkody utrudniające zachowanie wyciszenia przez przełożonych eremu. Zarządzanie rozległymi obszarami leśnymi, organizacja gospodarki leśnej i rolnej, handel utrudniały zachowanie milczenia w przypadku mnichów pełniących odpowiedzialne funkcje w eremie, w sposób szczególny dotyczyło to przeorów i rządców, którzy często musieli przebywać poza klauzurą w celu przeprowadzania transakcji handlowych oraz różnego rodzaju negocjacji ze świeckimi. Byli też zaangażowani w tworzeniu miast i wsi na podległych eremowi posiadłościach, zakładali przytułki dla biednych, organizowali szkolnictwo, prowadzili negocjacje handlowe, m.in. produktami rolniczymi i leśnymi. Zajęcia typowo świeckie mogły

³⁸ Por. M. M. Florkowscy, *Codziennosc kamedulska*, Kraków 2015, s. 54–55.

stanowiąc poważną pokusę do łamania zasad życia eremickiego przez wymienionych przełożonych eremu.

Niniejsza publikacja stanowi próbę naświetlenia ważniejszych aspektów życia codziennego mnichów w Wigrach. Z dostępnych źródeł można dostrzec blaski i cienie realizacji ideałów życia pustelniczego w tym eremie: początkowy dynamiczny rozwój liczbowy eremitów, a co za tym idzie prawdopodobnie gorliwość w wypełnianiu zasad życia pustelniczego, a także w końcowej fazie istnienia eremu w dobie Oświecenia stopniowe odchodzenie poszczególnych kamedułów od pierwotnej gorliwości. Ostatnim akcentem funkcjonowania eremu wigierskiego była jego kasata przez władze pruskie w 1800 roku i przesiedlenie mnichów na warszawskie Bielany.

Źródła

Giustiniani P., *Eremiticae Vitae Regula*, Fontebuono 1520.

Giustiniani P., *Pisma. Pochwała życia eremickiego*, t. I, *Eremiti Kameduli Góry Koronnej*, J. Partyka (przekł.), Kraków 2015.

Regola della vita eremitica Stata data dal Beato Romualdo a i suoi Camaldolensi eremiti. O vero Le Costituzioni Camaldolensi Tradotte nuovamente dalla lingua latina nella Toscana, trad. Silvano Razzi, Firenze 1575.

Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów-Pustelników Góry Koronnej przejrane i potwierdzone przez Ojca św. Klemensa IX : podług wydania włoskiego w Rzymie R. P. 1670 przetł. na język polski, Kraków 1912.

Tabella osób zakonnych (...) w klasztorze wigierskim, 7 stycznia 1797 r., AGAD, Zespół PL, 1/420, sygn. 110, plik III, k. 40.

Bibliografia

Borkowska M., *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, Tyniec 2017.

Bruździński A., *Bielany – ulubione miejsce Krakowa. Związki bielańskich kamedułów z Krakowem w okresie staropolskim*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2011/XVII, 2011, s. 31–78.

Falk K. O., *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, Uppsala 1941.

Gajewski J., *Kameduli. Sztuka*, w: EK 8, red. S. Wielgus i inni, Lublin 1997, kol. 443–446.

Florkowscy M. M., *Codziennosc kamedulska*, Kraków 2015.

Jakubowski M., *Rokokowe wyposażenie kościołów w dobrach kamedulskich, w: Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat fundacji eremu na Bielanach*, red. A. S. Czyż, K. Guttmejer, Warszawa 2016, s. 337–359.

Kitowicz J., *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985.

Kłąpkowski W., *Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Karta z historii Kościoła ziemi suwalskiej*, Sejny 1933.

Kochanowski W., *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 139–175.

Paknys M., *Kandidatai į kamaldulius: priėmimo į noviciatą XVIII a. viduryje Pažaislyje praktika*, w: *Pažaislio Vienuolyno 350 metų istorija. Mokslinių straipsnių rinktinė*, red. M. Paknys, Vilnius 2014, s. 283–306.

Paknys M., *Tėvo Tiburcijaus 1754 metais vykdyta Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių vienuolynų vizitacija*, w: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, Vilnius 2018, s. 29–72.

Pałęcki W. J., *Służba Boża kamedułów polskich. Tradycje życia pustelniczego w świetle liturgii rzymskiej (1605–1963)*, Lublin 2021.

Połujański A., *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.

Rotter L., *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 11/ 2005, s. 73–90.

Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, w: *Materiały do dziejów Ziemi Sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 157.

Witkowski R., *Uwag kilka o eremach kamedulskich w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Historia bliższa i dalsza. Polityka – Społeczeństwo – Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski*, red. S. Kowal i inni, Poznań – Kalisz 2001, s. 161–225.

Wójcicki W., *Wigry*, „Kłosa” nr 169, t. VII, s. 153–154.

Zarewicz L., *Zakon Kamedułów. Jego fundacye i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków 1871.

Ziemann E., *Milczenie. Aspekt zakonny*, w: EK 12, red. E. Ziemann, Lublin 2008, kol. 1037–1038,